

ÁRPÁD-KORI SZÖVEGEINK NÉVUTÓZÁSÁHOZ

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Névutózásunk fejlődéstörténetének vizsgálatában különleges fontossága van az Árpád-kori nyelvmlékek vallomásának, mivel ezekben dokumentálódik írott formában először az a változásfolyamat, amely az ősmagyar korban lezajlott, illetőleg a megelőző együttélések korában megindult. A rokon nyelvekkel közös előzménytörténet után ekkorra már kialakult a sajátosan magyar határozói viszonyító eszközkészlet, s benne az önálló fogalmi jelentésű szavakból viszonyoszóvá alakult névutóállomány, sőt az ezek továbbfejlődéséből eredő testes határozóragok sorozata is.

A „névutózás” vizsgálati körébe többféle jelenség tartozik. Ilyen elsősorban egy adott korpusz névutókészletének, állományának leírása, leltárszerű számbavétele. Ide tartozik az egyes névutók morfológiai felépítésének vizsgálata, az ezen az alapon adódó osztályozás és tipizálás. Vizsgálni kell az egyes névutók és névutótípusok funkcióját, a határozói viszonyfajták kifejezésre juttatásában való szerepkörét. Számba kell venni a névutók viszonyfunkciójának és az előzmény töszó jelentéstartalmának kapcsolatát. Meg kell vizsgálni a névutó és a viszonyított névszó közötti előzmény-szerkezet kérdéseit, akár van ennek morfológiai következménye, akár nincs: fel kell mérni, hogy a névutós kapcsolatok milyen szintagma-előzményekből, milyen körülmények hatására alakultak ki, hogyan történt a névutó grammatikalizációja. Végül, de nem utolsósorban meg kell vizsgálni a fölérendelt szintagmatagnak, az igének, igeszármazéknak a névutós kapcsolathoz fűződő viszonyát, hiszen nem kétséges, hogy a névutós határozó a mondatban az igei csoport bővítménye, egy korábbi szintagmabokor vagy szószerkezetlánc fejleménye.

Ezeket a kérdéseket már egy szinkron és homogén korpusz esetében sem könnyű megválaszolni. A névutók állományát egy adott szövegben sem lehet teljes biztonsággal leírni, mivel a tartalmas szók névutóvá fejlődése bonyolult szemantikai, szintaktikai, morfológiai folyamat, ahol nincsenek csalhatatlan elkülönítő kritériumok, sok az átmeneti jelenség. A mai magyar nyelv névutóinak száma száz körül van, de legalább ugyanennyi az alkalmilag, átmenetileg névutónak minősíthető elemek mennyisége. Az egyes névutók terhelésében, előfordulási gyakoriságában mutatkozó nagy eltérések miatt a teljes készletet csak jelentős nagyságú korpusz teljes feldolgozásával mérhetjük fel.

A névutózás nyelvtörténeti vizsgálata még bonyolultabb. A készlet feltáráshoz terjedelmes szövegekre van szükség, hogy az előfordulási véletlen

tényezőjét csökkentjük. Az egyes korpuszok egyedi eltéréseit azonos korból vett különböző korpuszok összemérésével egyensúlyozhatjuk ki. Azonos névutók fejlődési eltérései a fogalmazók, fordítók, másolók; területi fejlődési eltérések, nyelvréteg szerinti különbségek miatt még tarkább lehet, utólagos korrekcióra nincs lehetőség. Ugyanakkor a névutózás fejlődéstörténete csak sok, nagy terjedelmű szöveg feldolgozásával deríthető fel.

Az Árpád-kor szórványemlékei a névutózás szempontjából igen kevés fogódzót adnak: a tihanyi alapítólevélben egyetlen névutónak minősülő elem van, a *reá* (Bárczi 1951:131). Ekkori latin nyelvű okleveleink magyar anyaga főleg hely- és személynév, glosszáriumaink közt ekkori úgyszólván nincs (Károly 1984:51). Különlegesen értékesek tehát Árpád-kori szövegemlékeink. Csakhogy ezek egyenkénti terjedelme így sem igen alkalmas a névutózás rendszerének a fent jelzett teljességben való bemutatására. Ezért látszik éppen e szempontból igen szerencsés gondolatnak, hogy vegyük egy viszonylagos egységnek ezeket a szövegemlékeket, és egy igen rugalmasan felfogott szinkrón szemlélettel összegezzük és általánosítsuk a nyelv rendszerére levonható tanulságaikat (Benkő 1980: 12–5).

A tartalmas szóból névutó létrejötté nyelvünkben évezredes, talán az uráli alapnyelvig visszavezethető folyamat. A keletkező névutók egy része el is hagyja a kategóriát: raggá fejlődik, összetétellé válik stb. A bemenet és kimenet tág időhatárok közt, észrevehetetlen lassúsággal megy végbe, így egy kor készlete is bizonytalanságokkal terhes. Az Árpád-kor testes határozóragjainak jó része az ősmagyar korban már/még névutó lehetett: **belen*, **belé*, **belől*, **roγá*, **roγol*, **nāγāl*, **hozá*, **tūγül ~ tūβül*, **nek*, **vel*, **ért*, **szērēn* : **szert*, **koron* : **kort* (Korompay 1988: 28). Melletük azonban ott lehetett számos olyan ősi névutó is, amely nem vált raggá, megőrizte szó rangját, mint az *alá*, *alatt*, *alól*, *mögé*, *mögött*, *mögül* stb. Az Árpád-kori állomány leltározását elsősorban a raggá válás fázisának megítélése nehezíti meg, de számolni kell a keletkezőfélen levő új névutókkal is.

Korompay Klára a négy Árpád-kori szöveg (HB és K., KT és Sz., ÓMS., GyS.) testes határozóragjai közül még névutófázisban levőnek tekinti a *belé* és a **belől* alakokat (i. m. 60). Berrár Jolán szerint „A *-ból* és *-be*, a *-ra*, *-től* és *-ért* rag a XIII–XIV. században még névutónak tekinthető” (1957a: 36). De szinte ugyanekkor a *-ból*, *-ből* rag fejlődéstörténetéről írva a *-belől*, *-balól* alakokat is rag gyanánt tárgyalja a fenti és a későbbi forrásokban is (1957b: 4–21) Bárczi Géza a Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzéséről szóló posztumusz kötetében a *bele* elemeket névutónak minősíti (1982:133), a „*-túl* névutót” szerinte „e korban még inkább névutónak, mint ragnak kell tekintenünk, minden valószínűség szerint nem illeszkedik” (uo. 71). Az *-ért* minősítése nála kettős: „rag (névutó)” vagy csak „névutó” (90). Hasonló óvatos kettősség mutatkozik meg a *-nek* előfordulásainak minősítésében is

(61–63, 110, 128 stb.). A minősítések eltérései mögött részben bizonyára a raggá válás kritériumainak rangsorolása húzódik meg: az egyik szemlélet az egyalakúságot vagy a hangrendi illeszkedést, a másik az egybe- vagy különírást, a funkciófejlődést (a konkrét helyhatározó utáni elvont szerepek kifejlődését), illetőleg az alaki redukciót, az egyszótagossá válást tekinti a raggá válás elsődleges jelzőjének.

Benkő Loránd az Árpád-kori szövegekről írt kitűnő könyvében a raggá vagy névutóvá minősítés ismérveit nem rangsorolja, egyiket sem helyezi általában a többi fölé, nem abszolutizálja, tanulságait komplex módon, egyedileg alkalmazza a megítélendő egyes elemekre. Így érvelése az eddigieknél kifejtettebb, árnyaltabb, sokoldalúbb és elfogadhatóbb.

Feltétlenül egyetérthetünk például a *belől* elem névutóvá minősítésével. (Azt persze aligha jogosan rója fel, hogy ez a névutó nem szerepel az én — zárt, szinkron korpusszal dolgozó — névutós munkámban.) A *-ban/ben, -ba/be, ból/ből* ragcsalád „kötelékben” való fejlődése valószínűleg egy sematizáló nézet továbbélése, noha efféle párhuzamosság bizonyára sokhelyütt igazolható (vö. Hadrovics 1974:181). A névutójelleget látszólag cáfoló *balól* változat kialakulása mellett felhozott érvei közül magam legerősebbnek a *-beli, -bali* párhuzamát, analógiáját tekinteném. A raggá válást kísérő, a szabályos hangfejlődési tendenciáktól eltérő redukciós folyamatok más rokon nyelvekben sem ismeretlenek (Oinas 1961:175–80). Növelhette az ősmagyar kor végi, ómagyar kor eleji nyelvi helyzet zavarodottságát az is, hogy ekortájt erősödhetett fel az ősi *-l* ablativus locativusi irányváltási folyamata, illetőleg a *-t* locativus felcserélődése az *-n* locativusi(–superessivusi) változatra. E két jelenségnek bizonyára szerepe volt a korai *alatt, alól, alá* típusú irányhármasság háttérbe szorulásában. De hogy ez a váltási folyamat sem valamilyen varázsütésre ment végbe, azt a korlátoltabb használatú, nyelvjárási jellegű *-nott, -nól, -ni* ragcsalád igazolhatja (Korompay 1988:53).

A *belé* elem névutói minősítésével egyetértve, itt talán egy lépéssel továbbvihetjük Benkő fejtegetéseit (1980:282–3). Az ÓMS. *egembelu* kifejezését én nem alkalmi szerkesztettségű névutós kapcsolatnak tekinteném, hanem határozószó értékű összetételnek. Irányjellegét tekintve e határozószó lehetne lativusi jellegű is: az *öl* ige vonzatkeretébe ez is beleférne. Valószínűbbnek érzem azonban, hogy itt már a Benkőtől is jelzett ’egyképpen, egyféleképpen, azonos módon, együttesen’ jelentéssel kell számolnunk. Ebben az értelemben azonban nem egy az igével kapcsolódó határozót, hanem egy új névutókezdeményt keresnek az itteni szerkezetben: *anyath ezes fyaal egembelu ullyetuc*, tudniillik ezt: *-vel egybe*. Így a ragvonzó névutóknak egy értelmező határozós szerkezetben alakult változata áll előttünk, ahol a névutós összetételű határozószó egy másik határozó értelmét nyomósítja: *fiával*

öljétek, mégpedig *egybe*, *együtt* (Sebestyén 1965:101, korábbi szakirodalommal). Ilyen módon az *egyen belé* ~ *egyen belű* névutós kapcsolat helyett én inkább egy *fiával egyenbelű* ragvonzó névutós kapcsolatot vennék fel. Az *egyenbelű egyenbe* változatára, illetőleg ennek a névutózás felé való elmozdulására az ómagyar korban szaporodnak a példák: JókK. 86: *es ewlhettné egyenbe az baratokual* (posset sedere aequaliter cum fratribus); uo. 59: *zent fferencz fel ewltewztete frater Rufent es ewn maga egyenbe vele ewzuen fel ewltewzek* (sanctus Franciscus fecit reindui fratrem Rufinum et se simul cum ipso reinduit 59). Itt a latin *simul cum ipso* magyarázhatja a magyar szerkezetkeveredést: *egyenbe vele*, illetőleg *vele öszvén*.

Ez az *öszvén* már át is vezet bennünket a KTSz. *fyal ufve lele* kifejezéshez, amelyet Benkő is a ragvonzó névutótípus korai megfelelőjeként említ (1980:287), s ezzel teljesen egyetérthetünk. A magunk mentségére itt is el kell háritanunk Benkő elmarasztalását, hogy e *-vel össze* kimaradt a mai nyelvet tárgyaló névutók közül: hiányzott a korpuszból. Ott azonban, ahol a régebbi grammatikák véleményét áttekintettük, természetesen ez is szerepel (Sebestyén 1965:21). Az *üszvé* névutó, akárcsak az *egyenbelű* utótagja vagy az *egyenbe* ragvonzó névutó elvileg lehetne lativus is. Valószínűbb azonban, hogy mód-állapothatározóként, illetőleg a *-val* ragos határozó nyomatékosító szerepében irányjelentése elhomályosult, és 'együtt, egy helyen, összekapcsolódva stb.' jelentést hordoz. A lativus → locativus irányeltolódásnak valószínűleg már a névutói használatot megelőzően ki kellett alakulnia az *össze* határozószóban: a *lel* ige ugyanis aligha kapcsolódhatott lativusi határozóval. A csonka szövegből kihüvelyezhető eredeti szerkezet tehát ilyesmi lehetett: (a) *fiúval lelé*, mégpedig *öszvé* (= együtt) *lelé*. Ez tehát ismét az értelmezős határozói szerkezetből kifejlődő névutós kapcsolat korai megtestesülése. Talán a modalsi jelentés magyarázza, hogy az *üszvé* a későbbiekben egyakran *öszvén* alakú: JókK. 124: *Es mend lyanyt fyaŷual ewzuen meg nŷomorŷtanŷ* (et omnes liberos cum suis filiabus opprimere); 155: *elfem hagya ŷonha adeglan myglen veletekuel ewzuen ez kutbalol ky hoza* (donec una vobiscum puteo me eduxit); stb. A Münchener kódexben a *-vel öszvő* névutóra nyolc adat van (Szabó 1977:311), köztük kettőben az *egyetemben* elemmel társulva (vö. JókK. 59). Például MünchK. 41rb: *ŷ ŷŷkŷt volna ŷ kellett volna hezodeŷn^c ŷ vèle oŷuŷ egembè euŷknèc* (et saltasset et placuisset Herodi simulque recumbentibus); 41va: *ŷ a vèle oŷuŷ egèmbè euŷkezt nem akaza aŷt meŷŷomozeitani* (et propter simul discumbentes noluit eam contristare). Úgy látszik, a *vele* önmagában már nem érződik elegendőnek a társhatározó kifejezésére, de még a *-vel össze* is nyomatékolásra szorul.

Nehezebben tudok azonosulni azzal, amit Benkő a vizsgált szövegek igeikötőit elemezve mond (1980:275): „Tálálható szövegeinkben néhány olyan eredetibb határozószó is, amely főnév és ige között állva a főnévvel névutós

szerkezetet alkot, de az igével való határozós kapcsolata bizonyos mértékben az igekötőkkel is rokonná teszi. Ilyenek: KTSz.: *mvnybe[le]... tekunte, fyal ufve lele, pufstobe[l]e tacaruta*". Hasonló szerkezetekre magam is utaltam: „A nap a hegynek föléje emelkedett” (1965:14), a Benkőtől felhozott példákat azonban nehezen tudom lebontani igekötősekre: *belé tekinte, üszvé lelé, belé takarutá* kapcsolatokat kevésbé érzek, mint *menybelé, fival üszvé, pusztóbelé* névutós kapcsolatokat. Különösen az *üszvé lelé* igekötős ízet nem tudom érzékelni: inkább hangsúlytalan névutónak tűnik mint helyzetéből eredően nyomatékhordó igekötőnek. A kérdés mögött távolabbról a határozószók, névutók és igekötők keletkezéstörténetének nehéz problematikája húzódik meg, amire itt nincs hely kitérni.

Régi sebet tép fel Benkő a *képpen* rag vagy névutó voltának egyébként indokolt feszegetésével (283–5). Újabb nyelvtudományunkban talán Antal László volt az, aki elvi alapon — kapcsolódási lehetőségek, illetőleg a ragok egyszótagúságához ragaszkodván — kirekesztette a *képpen*-t a határozóragok sorából (1961), talán anélkül, hogy Berrár Jolán gazdag történeti adattárát és fejtegetését ismerte volna (1957:22–7). Antallal — opponenseként — Tompa József azonnal vitába szállt (1961:139), azzal védvén meg a *képpen* rag voltát, hogy vannak egy és három szótagú névutók is (*közt, tájt, közepett*), tehát a szótagszám nem köti meg sem a rag, sem a névutó kategóriát. Berrár hezitálását Benkő joggal értelmezi úgy, hogy a szerző nem zárja ki a névutó minősítést. Így szóba jöhet akár a mai *képpen* elem névutónak tekintése is. Érdekes az üggyel kapcsolatban Zsilinszky Éva fejtegetése (1981:82–4). Nyelvtörténeti adattárában, ahol külön csoportban mutatja be a főnévi, melléknévi és számnévi alapszó melletti előfordulásokat, a *képpen* névutó volta mellett száll síkra. A szinkrón nyelvállapotról azonban azt állapítja meg, hogy a névutó használata megheletősen korlátozott: „utótagként csaknem kivétel nélkül olyan megszilárdult alakulatokban található, amelyeknek alapszava névmás, s amelyek szófajukat tekintve határozószók” (1981:84). Ekképpen akár határozószó-képzőnek is felfoghatnánk, csak hogy akkor beletorkollik a dolog abba a másik problémába, hogy vannak-e nyelvünkben határozószó-képzők, avagy ragnak kell-e minősíteni a *szép-en, okos-an, nagy-on, jó-l, magyar-ul* stb. toldalékait. Érthető, hogy Zsilinszky inkább a másik megoldást választja, és a *-képpen* végződésű határozószókat névutós összetételeknek tekinti. Tartani lehet tőle, hogy a kérdésben még nincs kimondva az utolsó szó.

Magam korábban a *képpen* elemet az *úton, módon, formán* típusú képződményekkel állítottam párhuzamba, azt sugallván, hogy a korábbi közfelfogással ellentétben nem kötelező minden névutót birtokos szerkezetből származtatni (Sebestyén 1963:316). Rámutattam arra is, hogy a *-képpen*-hez hasonlóan beszűkült használatú, főleg melléknévi szófajú alapszókhoz

járuló módon névutó mellett teret nyert a módján változat, amely főnévi alapszóval áll, és magán hordja a birtokviszony kitevőjét is. Mai nyelvünkben tipikus a hasonló névutó-párhuzam: *alapján : alapon, árán : áron, alkalmával : alkalommal, céljából : célból, címén : címen, terén : téren, útján : úton* stb.

E párhuzam alapján a *képpen* morfológiai szerkezetét alapszó + modális -n kapcsolatának kell tekinteni. Megmagyarázandó viszont a hosszú -pp-. Megemlíthetnők, hogy ez a *képpen* már Geleji Katona Istvánnak sem tetszett: ő egészében kiirtotta volna az ilyeneket: *tulajdon-képpen* = tulajdonul, *hasonló-képpen* = hasonlóul, *szükségesképpen* = szükségesen stb. (Gelei 1645:315–6). Vagy hogy Tótfalusi Kis Miklós hibáztatja a *miképpen*, *azonképpen* hosszú -pp-jét, mert ezekben a *kép* és egy -en partikula van, tehát “Sic debent scribi: e’ képen, azonképen, sokképen, hányképen, kétképen, kiváltképen etc.” (Kis 1695:631–2). Ez azonban lehet grammatikusi okoskodás is, amitől függetlenül élt a korai hangzóközi nyúlás.

Benkő szerint a *képpen* névutóval kapcsolatban „nem lehet teljesen elmellőzni a -ben szerepét sem” (284). Így egy feltett *kép-ben* névutó jól párhuzamosítható lenne a GyS. *kuner kepeben*, *figeu kepeben* szerkezetével (Benkő ezeket nem sorolja a névutók közé). E csábító lehetőségről magam így nyilatkoztam: „Ha a *képpen* rag valóban a *képben* szóalakból származik (vö. Simonyi, MHat. I, 412), a *képében* ennek birtokos szerkezetben szereplő megfelelőjének tekinthető. Benne ugyanaz a szemléletmód látszik, mint a *fejében*, *számában*, *nevében*, *formájában* stb. alakokban” (Sebestyén 1965:177). Ma azt mondhatnánk: a helyettesítési viszony szinonímái lehetnének. Tartok azonban tőle, hogy ez a párhuzam túlságosan korai lenne még ebben a korban. Az is kérdéses, hogy a *képben* kétségtelen *kébben* ejtismódja miért nem jelentkezik emlékeinkben, hiszen a hangzás szerinti formák már ezekben a szövegekben is gyakoriak. Így az esetleg még ide vonható régi ’Stellvertreter’ jelentésű *Biro kepe* (proconsul), *Kiraly kepe* (prorex) stb. (Károly 1984) legfeljebb a GyS. *képében* alakjainak a névutózás felé való elmozdulását valószínűsítheti.

A négy Árpád-kori szövegemlék névutóból alakult testes határozóragjainak száma mennyiségi sorrendben a következő: 1. -val/-vel (19), 2. -ban/-ben (15), 3. -túl/-tül (13), 4. -nak/-nek (részesh. 8), 5. -hoz/-hez/-höz (5), 6. -ért (2), 7. -ról/-ről (1), 8. -ra/-re (1), összesen tehát 64 előfordulás (Korompay 1988:57, 60). A névutók hozzávetőleges száma — a véleménykülönbségek itt nem taglalható figyelembevételével: 1. *belé* (7), 2. *belől* (5), 3. *miá* (5), 4. *előtt* (2), 5. *felől* (1), 6. *képpen* (1), 7. *től fogva* (1), 8. -vel össze (1), összesen 23 előfordulás. Magam hajlamos lennék még ide számítani a HBK. *küzekön* (? közön, közé), a Benkőtől is elfogadhatónak látszó (-ra) *jutva* elemet, illetőleg névutókezdeményként a GyS. két *képében* szóalakját.

Ugyanakkor felvenném a *-vel egyembelű* ragvonzó névutót, eggyel csökkentve a *belé* adatszámát. Ez a lista még így is csak a feltehető névutókészletnek és -rendszernek csak a fő kontúrajait rajzolta fel. Dominál a jelöletlen birtokos szerkezetből kivált névutók típusa, különösen ha meggondoljuk, hogy ezt testesítik meg a névutóból alakult testes ragok is. Megjelenik a határozós szerkezetben értelmező határozószókból fejlődő ragvonzó névutók típusa (*től fogva, -vel össze, -vel egyembelű*). Csak felsejlik a jelölt birtokos és jelöletlen főnévi jelzős szerkezetekben párhuzamosan keletkező *képen* (*képben*): *képében* típus, de biztosra nem vehető. Bizonyára a kis adatszám az oka, hogy nincsen kellőképpen jelen az *ösi alatt, alá, alól* típus vagy hogy egy példa sincs a JókK.-ben már tömeges *után*-ra, amely a következő korszak fő típusába tartozik majd. Ez is azt igazolja, hogy a névutózás rendszerének vizsgálatához tömeges adattár szükséges.

Hivatkozások

- Bárczi 1951 = Bárczi Géza, A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Benkő 1980 = Benkő Loránd, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Berrár 1957a = Berrár Jolán, Magyar történeti mondattan. Bp., Tankönyvkiadó.
- Berrár 1957b = Berrár Jolán, Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. NytudÉrt. 13. sz. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Geleji 1645 = Geleji Katona István, Magyar grammatikatska. In: CorpGr. 293–329.
- Hadrovics 1974 = Hadrovics László: Egy gyakorlati magyar jelentéstan terve. In: NytudÉrt. 83. sz. 175–83. Akad. K.
- Kis 1695 = Tótfalusi Kis Miklós, Ratiocinatio de orthographia. In: CorpGr. 607–60.
- Korompay 1988 = Korompay Klára, Névszórágózatunk története az ómagyar kor végéig. Kandidátusi disszertáció. Kézirat.
- Oinas 1961 = Felix J. Oinas, The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages. Helsinki., MSFOu. 123.
- Sebestyén 1963 = Sebestyén Árpád: Egy névutótípusról. In: NytudÉrt. 40. sz. 314–9. Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén 1965 = Sebestyén Árpád: A magyar nyelv névutórendszere. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Szabó 1977 = Ádám István T. Szabó, Der Münchner Kodex IV. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- Tompa 1957 = Tompa József: Lectori vélemény Antal Lászlónak „A magyar esetrendszer” című kéziratáról. In: NytudÉrt. 29. sz. 138–43.
- Zsilinszky 1981 = Zsilinszky Éva: A képpen nyelvtörténetéhez. MNy. LXXVII, 82–4.